

Wprowadzenie

Nauczyciele, uczniowie i rodzice powinni razem wyjść na ulicę
i zaprotestować przeciwko obecnemu systemowi szkolnemu.
Jeśli kiedyś do tego dojdzie, wstanę i pójdę razem z nimi.

Jasper Juul (2013, s. 5)

W tradycji myślenia o kształceniu i socjalizacyjnej oraz selekcyjnej funkcji edukacji istnieje zarówno w Polsce, jak i wśród wielu zachodnich teoretyków i ideologów silna orientacja na równość i wyrównywanie możliwości na starcie edukacji, a nawet rezultatów na jej końcu. Innymi słowy: postęp w edukacji tradycyjnie rozumiany jest w kategoriach umożliwiania coraz większej liczbie osób uzyskiwania coraz wyższych szczebli edukacji (por. MEŁOSIK, 2009, s. 105–143).

Odnosi się to głównie do zwiększenia szans – poprzez edukację – na uzyskanie życiowego sukcesu przez osoby pochodzące z tak zwanych grup zmarginalizowanych, takich jak: kobiety, mniejszości etniczne czy rasowe oraz klasy stojące najniżej w hierarchii społecznej (GROMKOWSKA-MEŁOSIK, 2011, s. 137–138). Stąd postulowano (a często i praktykowano) różne działania na rzecz neutralizacji różnorodnych deficytów socjalizacyjnych (programy edukacji wyrównawczej) oraz inwazyjnie wprowadzano różnorodne formalno-prawne rozwiązania, których celem miało być wprowadzenie równości w edukacji i równości w społeczeństwie. Trzeba przy tym dodać, że niezależnie od wyników wielu badań empirycznych – które wskazują, że istnieje zjawisko reprodukcji ekonomicznej (BOWLES, GINTIS, 1976, za: GMEREK, 2003) i kulturowej (BOURDIEU, 2005) – wysiłki w tej sferze przyniosły wiele sukcesów, o czym świadczą dane statystyczne dotyczące zasadniczego zwiększenia dostępu kobiet i osób pochodzących z mniejszości etnicznych i rasowych do edukacji na poziomie wyższym (GROMKOWSKA-MEŁOSIK, 2001, s. 103–136). Z drugiej strony istniała w zachodniej myśli edukacyjnej bardzo pogłębiona ideologia orientacji na „najlepszych” – liberalna w swojej istocie, której zadaniem była, jak pisze Daniel

Bell: „kodyfikacja nowego porządku społecznego wynikającego z priorytetu nadanego oszlifowanemu przez edukację talentowi” (BELL, 1973, s. 426, za: MEŁOSIK, 2013, s. 24).

Tak więc drugą istotną tendencją w myśli i praktyce pedagogicznej w kulturze zachodu jest wykorzystywanie szkolnictwa jako mechanizmu nierówności społecznej i selekcjonowanie elity. O ile przy tym w przeszłości przynależność do elity była zdeterminowana przez pochodzenie społeczne, to współcześnie, dzięki likwidacji blokad formalno-prawnych, pojawiły się różnorodne kanały ruchliwości społecznej. W dynamice socjologicznego napięcia między egalitaryzmem a elitaryzmem ta druga kategoria ma ogromne, a śmiałym wręcz stwierdzić, że coraz większe znaczenie. Przekonują o tym w sposób zdecydowany analizy podjęte przez Agnieszkę Gromkowską-Melosik w książce *Elitarne szkolnictwo średnie. Między reprodukcją społeczno-kulturową a ruchliwością konkurencyjną*, w których pokazuje ona mechanizmy kształtowania elit w Anglii, Francji czy Stanach Zjednoczonych Ameryki (GROMKOWSKA-MEŁOSIK, 2015, s. 59, 247). Przekonują również analizy sposobów rekrutacji do najlepszych uczelni wyższych na świecie. Czy to weźmiemy pod uwagę Harvard czy Stanford, Oxford czy Cambridge, Ecole Normale Supérieure czy Ecole Polytechnique, to okazuje się, że to absolwenci elitarnych szkół średnich mają największe szanse podjęcia w nich nauki.

Można postawić pytanie: czy oprócz pochodzenia społecznego, które nadal odgrywa ważną rolę w kreowaniu elity, istnieją inne czynniki w tym zakresie? Wspominano o kanałach ruchliwości dla osób pochodzących z grup zmarginalizowanych. Można w tym momencie wprowadzić dwie kategorie, z których jedna jest kluczowa dla narracji w mojej książce: pierwszą z nich jest motywacja i ciężka praca, a drugą zdolności, które są głównym psychospołecznym bohaterem tej książki.

Niniejsza praca stanowi studium z pogranicza socjologii edukacji i pedagogiki porównawczej; przy uwzględnieniu kontekstów emancypacyjnych i krytycznych. W związku z tym, już na wstępie nie sposób nie zgodzić się ze stwierdzeniem profesora Tadeusza Pilcha, że „każde badanie o intencji porównawczej niesie ze sobą wiele trudności warsztatowych, ale równocześnie jest źródłem niezwykle cennej wiedzy i użytecznych wniosków dla praktyki społecznej”¹, ale również i samego badacza, czego mogłem doświadczyć, prowadząc badania zarówno w Polsce, jak i w Anglii. Analizy i interpretacje w badaniach komparatystycznych stanowią niezwykle fascynującą podróż teoretyczno-badawczą, której podstawą są różnice kulturowe poszczególnych krajów, w których są prowadzone, co niekiedy wymaga przeformułowania początkowych założeń, jednocześnie

¹ Z recenzji pracy doktorskiej „Diagnoza i ewaluacja rozwiązań systemowych w zakresie kształcenia uczniów zdolnych na przykładzie Polski i Anglii. Studium komparatystyczne”, która stanowi podstawę niniejszej monografii.

wyzwalając w badaczu wzmogoną *emпатиę empiryczną*² oraz *wrażliwość eksploracyjną*. Sama ta podróż bowiem – jak stwierdza Pilch – „nasuwa pytania o znaczenie poszczególnych czynników sprawczych, refleksje nad odmiennością ich oddziaływania w różnych kontekstach, ich sile i wzajemnych strukturalnych związkach” (PILCH, 2016, s. 1).

Na przestrzeni ostatniej dekady 2008–2018 wydawać by się mogło, że nie tylko w Polsce, ale i na świecie wystarczająco wiele już napisano i powiedziano na temat problematyki zdolności i talentu, w związku z czym nie ma potrzeby publikowania kolejnych książek. Jednak na gruncie polityki oświatowej różnych krajów obserwuje się, iż liczne systemy edukacyjne są ciągle rekonstruowane, co wymusza nieustanną ewaluację zastosowanych rozwiązań również i w kontekście kształcenia uczniów zdolnych. Najlepszym tego przykładem jest Polska, która reformuje swój system edukacji nieustannie od roku 1989, także w roku 2017 ponownie wprowadzając zmiany w systemie szkolnictwa.

Przegląd dostępnej literatury pokazał, że większość badań i publikacji dotyczących kreowania przestrzeni szkolnej dla uczniów zdolnych (szczególnie na gruncie polskim) był i jest ujmowany w kategoriach *pedagogiki braku* lub *pedagogiki niedostatku*³. W tym nie do końca jeszcze zbadanym obszarze można postawić szereg pytań, między innymi: jak powinien wyglądać nowoczesny system kształcenia uczniów zdolnych i jak określić jego efektywność? To z kolei pytanie można skontekstualizować w innych, znacznie szerszych: czy miarą efektywności tego systemu powinien być sukces edukacyjny, mający swoje odzwierciedlenie w ocenach i promocjach do następnych klas? Czy może o skuteczności systemu świadczy sukces życiowy? Tak postawione pytania rodzą następne, na przykład: Jaką rolę w sukcesie edukacyjnym jednostki odgrywa zdolność i talent, a jaką kapitał kulturowy ucznia?

Nie ulega wątpliwości, że zdolności czy talent, jak i kapitał kulturowy jednostki mogą silnie determinować osiągnięcie sukcesu edukacyjnego, ale również życiowego. Nie należy tu jednak utożsamiać sukcesu edukacyjnego z sukcesem życiowym. Jak zostanie wykazane w dalszej części książki, porażka edukacyjna może być źródłem – w kontekście całożyciowej biografii – efektu trampoliny, skutkującym odniesieniem sukcesu życiowego. Badania odnoszące się do kapitału kulturowego potwierdzają istnienie jego związków z osiągnięciami szkolnymi uczniów. Międzynarodowe badania przeprowadzone w 28 krajach pokazały, że kapitał kulturowy ma silny związek z umiejętnościami czytania, poczuciem

² Empatję empiryczną rozumiem jako zdolność przeformułowania pewnych założeń badawczych z perspektywy różnic kulturowych i takie ich „dopasowanie”, aby zaistniała możliwość – z punktu widzenia wybranej metodologii badań – porównania obserwowanych zjawisk.

³ Samo określenie „pedagogika braku” lub „pedagogika niedostatku” zostało zapożyczone od Krzysztofa J. Szmidta (SZMIDT, 2012), który odniósł je do nurtu pedagogiki polskiej wyrażanej w pracach i rozprawach badawczych z pogranicza pedagogiki specjalnej i rewalidacyjnej; jednak z całą pewnością może zostać ono odniesione do pedagogiki zdolności.

identyfikacji ze szkołą i poziomem aspiracji zawodowych (TRAMONTE, WILLMS, 2010, s. 210).

Następnym argumentem przemawiającym za koniecznością publikowania kolejnych pozycji dotyczących problematyki zdolności jest ogromna dynamika przemian współczesnego świata. To skłania do refleksji nad skutkami tego procesu dla edukacji, w tym także dla rozwoju uczniów – nie tylko zdolnych – w kontekście konieczności przygotowania ich (jak również nauczycieli i rodziców) do zmian.

We współczesnym, globalnym świecie mass media i homogeniczna kultura w dużej mierze przejęły funkcję socjalizowania młodych ludzi, co przynosi konieczność pogłębionej refleksji zarówno etycznej, jak i socjopedagogicznej nad różnorodnymi implikacjami wspierania rozwoju dzieci i młodzieży o ponadprzeciętnych zdolnościach. Wzrasta świadomość roli, jaką w budowaniu charakteru uczniów oraz rozwijaniu ich zdolności w obliczu zachodzących przemian odgrywają szkoła, rodzice i nauczyciele, co potwierdzają liczne badania empiryczne prowadzone między innymi na Uniwersytecie w Birmingham – w The Jubilee Centre for Character and Virtues⁴. Naukowcy z tego ośrodka badawczego podkreślają, że rozwój zdolności i charakteru ucznia jest procesem wymagającym wysiłków nie tylko samego ucznia, lecz także szkół i ogółu społeczeństwa, a wprowadzane reformy w dużej mierze powinny rozważyć takie kwestie, jak na przykład: jakimi ludźmi będą uczniowie po zakończeniu swojej edukacji, jak ukształtowanie dobrego charakteru i rozwoju potencjału zdolności przyczyni się do rozkwitu życia tychże jednostek, oraz jak zrównoważyć różne zalety i wartości w tym procesie.

Nie ulega wątpliwości, że ostatecznym celem właściwej edukacji, w tym i edukacji uczniów zdolnych, jest wyposażenie ich w intelektualne narzędzia do podejmowania mądrych, samodzielnych decyzji, wpisujących się w ramy demokratycznego społeczeństwa. Krytyczne myślenie jest istotnym aspektem dobrze ukształtowanego charakteru, a ten w dużej mierze pozwala na rozwijanie zdolności czy talentu. Mówiąc ogólniej, rozwój charakteru nie może, a rozwój zdolności czy talentu nie powinien zostać wstrzymany na czas szkolny lub do czasu, kiedy uczniowie osiągną taki wiek, w którym będą wystarczająco rozsądni, żeby samodzielnie podejmować decyzje.

Jak się bowiem okazuje nie tylko posiadane zdolność czy talent, ale i ukształtowany charakter mogą zostać wykorzystane do dokonywania czynów zarówno dobrych, jak i złych (TANNENBAUM, 2000). Co prawda z jednej strony inteligencja, zdolność, talent czy kreatywność stwarzają szansę na lepsze/pełniejsze życie, z drugiej zaś mogą powodować zniekształcenie/wypaczenie ludzkiej natury, w tym moralności (AMBROSE, CROSE, 2009). Dlatego w dyskusji nad edukacją

⁴ W roku 2018 w owym ośrodku naukowo-badawczym otrzymałem tytuł Honorary Research Fellow.

uczniów zdolnych warto odwołać się do koncepcji z pogranicza etyki i moralności.

Słuszność odniesienia się do tego wątku potwierdza obserwacja dzisiejszego świata, gdzie obecnie między innymi mass media czy Internet powodują wzrost zachowań niemoralnych, nieetycznych, przestępczych czy dewiacyjnych. Jak podkreśla Jonathan Glover (GLOVER, 2012 s. 1–7), chociaż XX wiek, obfitujący w liczne ludobójstwa masowe oraz zapisany pod znakiem tworzenia i wykorzystywania broni masowego rażenia, był najbardziej brutalny w historii ludzkości, to XXI wiek nie wydaje się lepszy, chociaż owa brutalność przybiera inny charakter (między innymi szeroko rozumiany terrorizm). Don Ambrose i Tracy Cross (AMBROSE, CROSS, 2009, s. 4) wskazują również na następujące problemy etyczne występujące we współczesnym świecie:

1. „Trwałość konfliktów etnicznych i religijnych opartych na zniekształconym, powierzchownym zrozumieniu innych (CHIROT, McCAULEY, 2006; MADSEN, STRONG, 2003).
2. Poważna «erozja» demokracji w niektórych rozwiniętych, zachodnich narodach (zob. HACKER, PIERSON, 2005; WOLIN, 2008).
3. Mass media, które powodują nadmierne spustoszenie ideologiczne (BELSEY, 1998; GANS, 2003; LANCE et al., 2007).
4. Hegemoniczny, zglobalizowany kapitalizm, który zaprzepaścił idee stwarzania równych szans dla wszystkich (McMURTRY, 1999, 2002; WOLIN, 2008”.

W związku z powyższym osoby, które ściśle współpracują z dzisiejszymi najzdolniejszymi młodymi umysłami, muszą być świadome etycznych wymiarów wysokich umiejętności, gdyż to ich zadaniem jest pobudzanie i rozwój imponujących zdolności w kierunku pozytywnych celów.

Toteż rozmyślając o strategii kształcenia uczniów zdolnych, nie należy pytać, czy taka strategia ma miejsce, lecz czy jest ona umyślna, zaplanowana i zorganizowana; czy też nieświadoma lub przypadkowa. Celem kształcenia uczniów zdolnych powinno być nie tylko kształtowanie dobrych obywateli, ale też tworzenie warunków społecznych i instytucjonalnych, w których wszyscy ludzie mogą się rozwijać. Takie warunki wymagają od wszystkich członków społeczeństwa, aby wspólnie przyczyniali się do tworzenia możliwości dostatniego życia. Zasadnicze znaczenie dla tych warunków ma etos wzajemnej współpracy i dobrej woli, szczególnie w relacji nauczyciel–rodzic.

Dlatego też warto już w tym miejscu nakreślić pewne główne postulaty, jakie powinny przyświecać edukacji uczniów zdolnych; oczywiście nie wyczerpują one całego zagadnienia:

- zdolności i talent podlegają kształtowaniu/rozwijaniu;
- jednostki uzdolnione i utalentowane są ważnym zasobem każdej społeczności; przyczyniają się do rozwoju kapitału ludzkiego, społecznego i kulturowego;
- zdolności i talenty w dużej mierze rozwijane są poprzez ciężką pracę, motywację wewnętrzną, branie przykładu z innych, kulturę szkoły, rodziny oraz jej etos;

- odpowiednia kultura szkolna ułatwia edukację uczniów zdolnych, poprzez umożliwienie im zaspokojenia potrzeby między innymi pozytywnych relacji i samodecydowania;
- edukacja uczniów zdolnych powinna odbywać się we współpracy z rodzicami, pracodawcami, uczelniami wyższymi i innymi organizacjami pożytku społecznego;
- edukacja uczniów zdolnych powinna uwzględniać sprawiedliwość i uczciwość;
- dobra edukacja uczniów zdolnych promuje obywatelstwo i podejmowanie autonomicznych decyzji w kierunku pozytywnych, etycznych i moralnie akceptowanych celów.

Powszechne jest twierdzenie, że szkoła określa, jakie są cele, strategie i postulaty jej edukacji. W związku z tym szkoła, która chce rozwijać zdolności swoich uczniów, powinna wyraźnie potwierdzić to swoje zaangażowanie już w statucie szkoły; powinna wstępnie przedstawić filozofię, w której podkreśla swoje podejście do kształcenia uczniów zdolnych. Filozofia ta powinna zawierać jasne oczekiwania wobec uczniów i nauczycieli, a także drogę kierowania tych pierwszych do ich osiągnięcia. Szkoły, jak również nauczyciele i rodzice powinni pomagać w zrozumieniu, co znaczy być osobą uzdolnioną czy utalentowaną – ponieważ, jak wykazały badania prezentowane w niniejszej monografii, polscy uczniowie zdolni mają problem z identyfikowaniem siebie jako zdolnych.

Bez wątpienia można przyjąć, iż niniejsza monografia „wpisuje się w współczesne dyskusje dotyczące selekcyjno-stratyfikacyjnej funkcji szkoły w odniesieniu do proponowanego przez nią modelu kształcenia uczniów zdolnych” (GROMKOWSKA-MELOSİK, 2016⁵). Problem ten – jak wskazuje Gromkowska-Melosik – „zasługuje na uwagę, bowiem we współczesnych neoliberalnych społeczeństwach zdecydowanie następuje w szkolnictwie «powrót do elitarności», a dyskusja dotycząca dychotomii «edukacji dla najlepszych» czy «edukacji dla równości» odbywa się już nie tylko w dyskursie *stricte* naukowym, ale także publicznym” (ibidem). Sama edukacja jednostek uzdolnionych czy utalentowanych jest bez wątpienia kwestią niezwykle doniosłą, a przekonanie, że losy świata są kształtowane nie przez tych, którzy wytwarzają rzeczy, lecz przez tych, którzy wymyślają idee, wywodzi się już z czasów odrodzenia i oświecenia. Jak stwierdza Pilch inwestowanie w rozwój myśli (kapitał kulturowy), a tym samym w jednostki zdolne, jest w gruncie rzeczy budowaniem kształtu przyszłości (PILCH, 2016). Warto bowiem pamiętać, że „dzisiejsi uzdolnieni uczniowie to jutrzejsi społeczni, intelektualni liderzy gospodarki i kultury, a ich rozwój nie może być pozostawiony przypadkowi” (EYRE, 2009, s. 1048, 1051).

W niniejszym opracowaniu celowo unikam nadmiernego odnoszenia się do kształcenia elitarnego – co u czytelnika może wywołać pewien nie-

⁵ Z recenzji profesor Agnieszki Gromkowskiej-Melosik pracy doktorskiej „Diagnoza i ewaluacja rozwiązań systemowych w zakresie kształcenia uczniów zdolnych na przykładzie Polski i Anglii. Studium komparatystyczne”, która to rozprawa stanowi podstawę niniejszej monografii.

dosyt⁶. Działanie to jednak jest zamierzone i powodowane faktem, iż problematyka ta jest dość kontrowersyjna, w związku z czym wywołuje silne emocje na tle tak pozytywnych, jak i negatywnych konotacji. Warto zaznaczyć, iż moje stanowisko w kwestii elitaryzmu jest jednoznaczne i stanowcze: uważam, że elitaryzm oparty na cechach arbitralnych jest niemoralny, nieetyczny. Są to koncepcje uznające, że kluczową cechą predestynującą człowieka do władzy czy szczególnego miejsca w społeczeństwie są między innymi: rasa, religia, klasa czy status społeczny, atrakcyjność fizyczna czy płeć.

Natomiast elitaryzm oparty na rozwoju osobistym, czyli koncepcję uznającą, iż każdy człowiek ma potencjał rozwojowy, który może wykorzystać, uważam za pozytywny. W zależności od tego, co uzna się za wartość rozwoju, rozróżnia się elitaryzm intelektualny (za czołową cechę uznający intelekt lub ewentualnie cnotę) i indywidualistyczny (za czołową cechę uznający wolę). Łączy je założenie, że podstawowym obowiązkiem człowieka jest dążenie do samorozwoju. Ten rodzaj elitaryzmu jest zasadny i moralnie uzasadniony.

W niniejszym opracowaniu czytelnik napotka również celowy obiektywizm i bezstronne podejście. Z całym przekonaniem taka postawa także jest świadoma i przemyślana, gdyż nadal podkreśla się, iż nauka powinna starać się bezstronnie komentować zjawiska, choć w rzeczy samej w naukach społecznych, szczególnie w pedagogice, nie do końca jest to możliwe, jakkolwiek niektórzy podkreślają, że takie bezstronne podejście, zwłaszcza w badaniach nad kulturą czy edukacją, daje możliwość określenia i zobaczenia różnych płynnych obszarów tych samych praktyk.

Pierwsza część pracy koncentruje się na analizie problematyki zogniskowanej na rozstrzygnięciach historycznych oraz definicyjnych, dotyczących kluczowych dla niniejszej monografii pojęć, takich jak: zdolność, uzdolnienie, talent, geniusz, z odniesieniem do współczesnych koncepcji zdolności. W części tej została nakreślona problematyka etykietowania uczniów zdolnych oraz kwestia nonkonformizmu i zachowań ryzykownych jako postaw twórczych. Jednocześnie na przykładach osób powszechnie znanych zaprezentowano zjawisko porażki edukacyjnej, prowadzącej paradoksalnie do odniesienia życiowego sukcesu. Przedstawiono także opis podstawowych mechanizmów funkcjonowania systemów kształcenia uczniów zdolnych w przestrzeni szkolnej w Polsce i w Anglii.

Część druga stanowi prezentację aspektów metodologicznych badań własnych. Obejmuje ona analizę i interpretację materiału empirycznego, zgromadzonego w toku prowadzonych badań; zawiera także wnioski podsumowujące przeprowadzoną diagnozę i ewaluację rozwiązań systemowych w zakresie kształcenia uczniów zdolnych w Polsce i Anglii oraz postulaty rekomendujące dla praktyki pedagogicznej.

⁶ Monografię na temat szkolnictwa elitarnego w roku 2017 uznaną przez Polskie Towarzystwo Pedagogiczne za wybitną napisała Agnieszka Gromkowska-Melosik: *Elitarne szkolnictwo średnie. Między reprodukcją społeczno-kulturową a ruchliwością konkurencyjną*.

Podziękowania

Niniejsza książka nie powstałaby bez opieki naukowej, wsparcia i życzliwości promotora mojej rozprawy doktorskiej – dr hab. Ewy Jarosz, za co jej ogromnie dziękuję!

Specjalne i szczególne podziękowania kieruję na ręce profesorów: Jamesa Arthura z The Jubilee Centre for Character and Virtues, Birmingham University, Ewy Syrek z Uniwersytetu Śląskiego oraz Agnieszki Gromkowskiej-Melosik z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, a także dr hab. Ewy Bielskiej z Uniwersytetu Śląskiego. Wsparcie otrzymane od tych osób i ich wielka życzliwość stanowią ogromny impuls dla mojego dalszego rozwoju naukowego⁷.

Chciałbym także bardzo podziękować moim koleżankom z Katedry Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Śląskiego – Dagmarze Dobosz oraz dr Iwonie Malorny.

Dziękuję moim najbliższym – Rodzicom Barbarze i Wiesławowi, Rodzeństwu Krystianowi i Ani oraz Przyjaciołom.

Ponieważ książka ta jest poświęcona edukacji uczniów zdolnych, nie sposób w moich podziękowaniach pominąć niezwykle utalentowane osoby: Magdalenę Cieciorską, Martę Lord oraz Mateusza Spytę, którzy towarzysząc mojej pracy naukowej, czuwali nad moją kondycją cielesną i umysłową.

Do mojego rozwoju naukowego niewątpliwie przyczyniły się również osoby, przy których stawiałem pierwsze naukowe kroki: nieżyjący, ale pozostający na zawsze w mojej wdzięcznej pamięci dr Adam Roter oraz dr hab. Beata Dyrda.

Na zakończenie moich podziękowań chciałbym przywołać słowa Jacka Walkiewicza, zgodnie z którymi „profesjonalizm nie jest dziełem przypadku. Pasja rodzi profesjonalizm, a profesjonalizm to jakość życia [...]”⁸.

Katowice, styczeń 2019

⁷ My special thanks go to Professors: James Arthur from The Jubilee Centre for Character and Virtues, Birmingham University, Ewa Syrek from the University of Silesia, Agnieszka Gromkowska-Melosik from the Adam Mickiewicz University, and dr hab. Ewa Bielska from the University of Silesia. The support received from these people and their great kindness is a great impulse for my further scientific development.

⁸ *Pełna moc możliwości*. TEDxWSB, Jacek Walkiewicz, <https://www.youtube.com/watch?v=ktjMz7c3ke4> [dostęp: 18.06.2018].